

Ina galera da purtrets engiadinais

Umans fan viver la cultura rumantscha ladina

DA GUIU SOBIELA-CAANITZ

■ «Cultura rumantscha nu significa be lingua rumantscha. Ella cuntegna eir nosa tradiziun dad abiter, da'ns vestir, da scriver e stamper cudeschs e bger oter pù. La chesa Planta e sieu cuntgnieu sun tesmuongias dad ùna cultura aristocrata chi ho promovieu l'Engiadin'Ota ad ùna regiun inua cha la natüra vain accompagneda d'ün ambiaint culturel remarchabel per las vals alpinas. 1943 es gnida s-chaffida la Fundaziun de Planta-Samedan cul bôt d'avrir la Chesa Planta al public (...). La fundaziun tschercha pussibiliteds da spordscher in avegnir ün'offerta culturela auncha pù granda.»

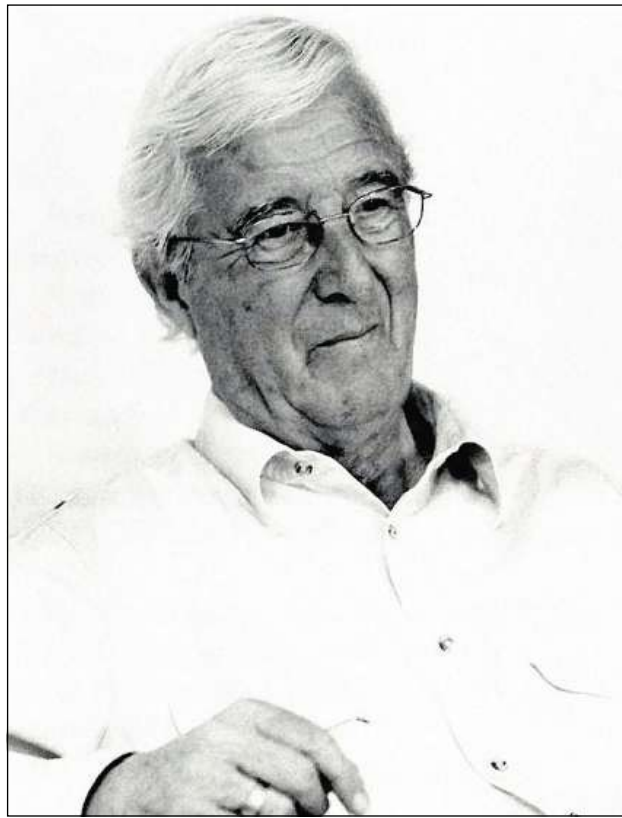
Uschia il nov fegl sgulant «Infurmaziuns» da la Chesa Planta a Samedan (www.chesaplanta.ch). Lezza ha gist mess ad ir ses program cultural per il seguond semester 2015. Gievgia, ils 9 da fanadur a las 19.00 arranschan il scriptur Attilio Bivetti, la retoromanista Annetta Ganzoni ed ils retoromanists Clà Riatsch e Rico Franc Valär ina sairada litterara en occasion dals settanta onns dal scriptur Göri Klainguti (Samedan). Venderdi, ils 10 arvan Gian Pedretti e Chasper Pult in'expoziun davart il pictur engiadinais Turo Pedretti (1896–1964); lezza resta averta fin als 18 da settember, e quai mintgamai da mesemna a sonda da las 16.00 a las 18.00. Mesemna, ils 15 da fanadur a las 20.30 preschantan Jacques Guidon, Schimun Murk, Chasper e Mario Pult il davos cudesch (1) davart Tista Murk (1915–1992) per far endament il nunemblidaivel piunier dal radio rumantsch. Da glindesdi 13 a venderdi 24 da fanadur han lieu las emdas da lingua e cultura per giasts ed indigens (lrengiadina@rumantsch.ch). I sa tracta d'in curs da rumantsch da duas emnas, d'in seminar cultural d'in'emna e da trais dis, dals 13 als 15, per «cumpletter las competenzas in puter» cun Chatrina e/u Andrea Urech (Samedan). Gievgia, ils 17 da settember ha lieu ina sentupada cun la linguista e scriptura ladina dolomitana Rut Bernardi, oriunda da la Val Gardena, davart sia nova istorgia da la litteratura ladina do lomitana en trais toms.

Cuntrapunct al maletg turistic

La Chesa Planta ha avert ses program semestral il 2 da fanadur en ina stanza plain stagnada. I sa tractava da preschentar al public il cudesch resch nov da la fotografa e schurnalista Julieta Schildknecht (www.julietaschildknecht.ch) e dal retoromanist Jachen Curdin Arquint (Ardez) (2). Lez scriva en l'introducziun: «Sunter ils onns sessanta dal 20avel tschientaner (...) han las tendenzas profundas dal temp (...) rinforzà la disposiziun nunconformistica tradiziunala per il patratg e l'acziun criticas (...). Schildknecht ha vuli represchentar quella vita interna en in cudesch da fotografias per mussar ina galera da personalitads che s'exprimian per rumantsch e contribueschian a la vita culturala» (p. 9). Il cudesch da la fotografa e dal retoromanist è pia in cuntrapunct al maletg turistic da l'Engiadina. Per exempel il purtret dal biolog Jost Falett a Bever (pp. 248–250). Sia sora pli veglia, Ursula Nicolay (Bravuogn), rapporta en la gasetina «Pro Bravuogn» da matg 2015: «Restains tal 1945. La fin lügl d'eirans ieus ad acla (...). Mamma d'eira resteda cò a Bravuogn. Ella spettaiva sieu quart ifaunt. Jostin es alura naschieu ils 8 avuost» (p. 2). Ses purtret tras Arquint e Schildknecht cumpara pia in mais avant ils settanta onns da Jost. Arquint punctuescha: «El deriva d'ina famiglia da purs e sa senta fermamain collià cun la natira. Trais da sias nezzas e nevs èn activs sco purs» (p. 248). Ins po agiunscher ch'in nev da Jost sa fatschenta professionalmain cun l'agricultura en l'Africa dal vest.

Ils auturs: La fotografa e schurnalista Julieta Schildknecht ed il filolog Jachen Curdin Arquint.

FOTOS: J. SCHILDKNECHT

In magister gimnasial da biologia ed ecologia

Jost Falett ha surpliglià 1975 ina plazza a la Scuola media da Samedan; el instruiva chemia, matematica, rumantsch e biologia. Arquint: «Cun la creaziun dal Preseminar ladin sco partiziun da la scola media han ins instrui biologia per l'emprima giada en rumantsch (...). Falett è stà president communal da Bever (1988–1991), parsura da la Lia Rumantscha (1996–2003) (...) e da la Pro Lej da Segl dapi 2012. Dentant n'è mai stà commember d'ina partida politica (...). La scola media da Samedan ha ussa num 'Academia Engiadina' (...). Ella cumpiglia dapi 1991 ina Scuola superiura da turissem nua che Falett instruiva ecologia. Ses engaschi ecologic è pia vegni a far part da sia professiun. Tiers è l'instrucziun rumantscha al gimnasi ed a la scola mercantila vegni in coc da sia activitad. Durant trais semesters avev'el sa perfecziunà en retoromanistica a l'Universitad da Turitg, acquistond in certificat professiunal correspondent (...). Impurtant è per el che la populaziun indigena haja vusch en

chapitel areguard il svilup da la plazza aviatica. El ha cumbatti activamain il project d'olimpiada en il Grischun.»

La fatscha putera da Samedan

En ils davos onns è creschi il dumber d'inscripziuns rumantschas a Samedan. Sin la plazza da la staziun stat in placat grond cun la glista rumantscha dals bajetgs principals. La Via San Bastiaun, grazia a ses traffic fitg limità e reglamentà, stimulescha d'ir spassegiand en la sumbriva da chasas il pli savens renovadas. En l'uffizi postal vegn ins servi e cusseglià per rumantsch, quai che n'è betg adina il cas en tscherts lieus grischuns cun maioritad rumantscha. En lezza part veglia da Samedan, cun la Chesa Planta, la chasa communal, la baselgia reformada, l'apoteca, la Butia d'or euv. pari ch'ins haja fatg endament d'esser ina vischnanca rumantscha. En la pagina d'entrada da la «scoula cumünela» pon ins leger: «Sch'ün ifaunt d'ün'otra regiun linguistica u da l'ester vegn a ster a Samedan e nu so üna u tuottas duos linguas d'instrucziun, schi lura suos-cha'l frequenter lezziuns d'in-

tegraziun linguistica. In media haun löquistas lezziuns düraunt duos ans. I'ls prüms mais frequaintan ils ifaunts fin a desch lezziuns l'eivna in gruppas pitschnas separedas u dafatta sulets.»

Lavurar per la lingua

Ina da las persunas che han gidà a promover il rumantsch a Samedan vegn preschentada en il cudesch da Schildknecht ed Arquint: Chatrina Urech-Clavuot (pp. 263–265), magistra primara oz pensiunada, autura da plis mezs d'instrucziun per puter: «Samedan ha confidenza dapi 1996 en l'immersiun linguistica per rumantsch e tudestg, da la scolina fin a la novavla classa (...). Il 1999 ha Chatrina Urech, cun sia collega Claudia Cantieni Käser, elavurà in dizziunari per la scola primara, intitulà 'Buonder cun cornas'. Lez ha plaschi ad autras scolas da l'Engiadin'Ota; l'Uniuin dals Grischs l'ha publictà era per vallader.» L'autura ha gidà ad elavurar ina terza ediziun meglierada dal «Dicziunari puter-tudas-ch / Wörterbuch Deutsch-Puter» (2007): «Lectorat Chatrina Urech-Clavuot, assistenza linguistica Anna-Alice Dazzi Gross, indataziun da correcturas e surelavuraziun fine-la Barbla Erter e Gion Tschärner». Arquint: «Il 2010 ha il chantun Grischun undrà Anna-Alice Dazzi Gross cun il premi da reconuschientscha (...) per ses engaschi persvasiv a favur da lingua e cultura rumantscha (...). Ella vegn adina puspè consultada sco referenta competente ed apprezzada, sco manadra da curs, cussegliadra, lectora e correctura, cunzunt davart il puter (...). Sia lavur da licenziat tracta il rumantsch discursi a S-chanf (...). Da 1992 a 2001 è la stada docenta da linguistica applitgada a l'Universitad da Turitg» (pp. 222 e 224). Er il biolog Flurin Filli (Ardez), «dr. rer. silv. e vicediretcur dal Parc Naziunale Svizzer» (p. 139), ha gidà ad elavurar la terza ediziun dal dizziunari puter, per exempel tar il chavazzin «Erle f[em]inin» (p. 578): «(...) 'agn' m[asculin]: 'Grau-' (bot. 'Alnus incana') 'agn grisch' m[asculin]; 'Grün-' (bot. 'Alnus viridis') 'dros' m[asculin] ubain il chavazzin «Gämse f[em]inin» (p. 541): «(...) 'chamuotsch' (...): einjährige [Gämse] 'sternigl, -glia' (...); männliche einjährige [Gämse] 'stech'.» Ins bada «l'amur da la chatscha» (Arquint, p. 139).

Per la Val Müstair

Otg dals otgant purtrets d'Arquint e Schildknecht provengan da la Val Müstair (var 1600 olmas). In d'els (pp. 191–193) mussa l'istoricher d'art Jürg Goll (Müstair), schef dals tagliacrappa («Bauhüttenmeister») da la claustra carolingia. «El n'è tuttina betg surprais che la clau-

stra fundada da Carl il grond è vegnida ina juncziun en las activitads europeicas da lezza giada. El scriva: 'Gia en ils emprim decennis da sia existenza ha la claustra fatg tras ina fluriziun che vala oz sco patrimoni mundial da l'Unesco.' Influenzas da l'Asia minura e da la Dalmazia han forsà marcà la furma da construcziun. Las picturas d'ina gruppa d'artists talians mussan er in'influenza bizantina. Las stgaffas da marmel palaisan elements stilistics plains fantasia intermediads sur las inslas britannicas ed irlandaisas (...). Per Goll è in giavisch primar da respectar ils bains ch'ins ha affidà a nus. El pretendia er insumma respect per 'il bain mortal e vulnerabel da cuntrada e cultura'. Perquai è l'activ era per proteger la patria (...). Il museum da la claustra è in dals pli visitads en il Grischun (...). Goll scriva che la colliaziun cun l'entir mund enritgeschia il spiert e che la Val Müstair porschia ina qualitat da vita unica.»

Dar ina vusch a pievels senza stadi

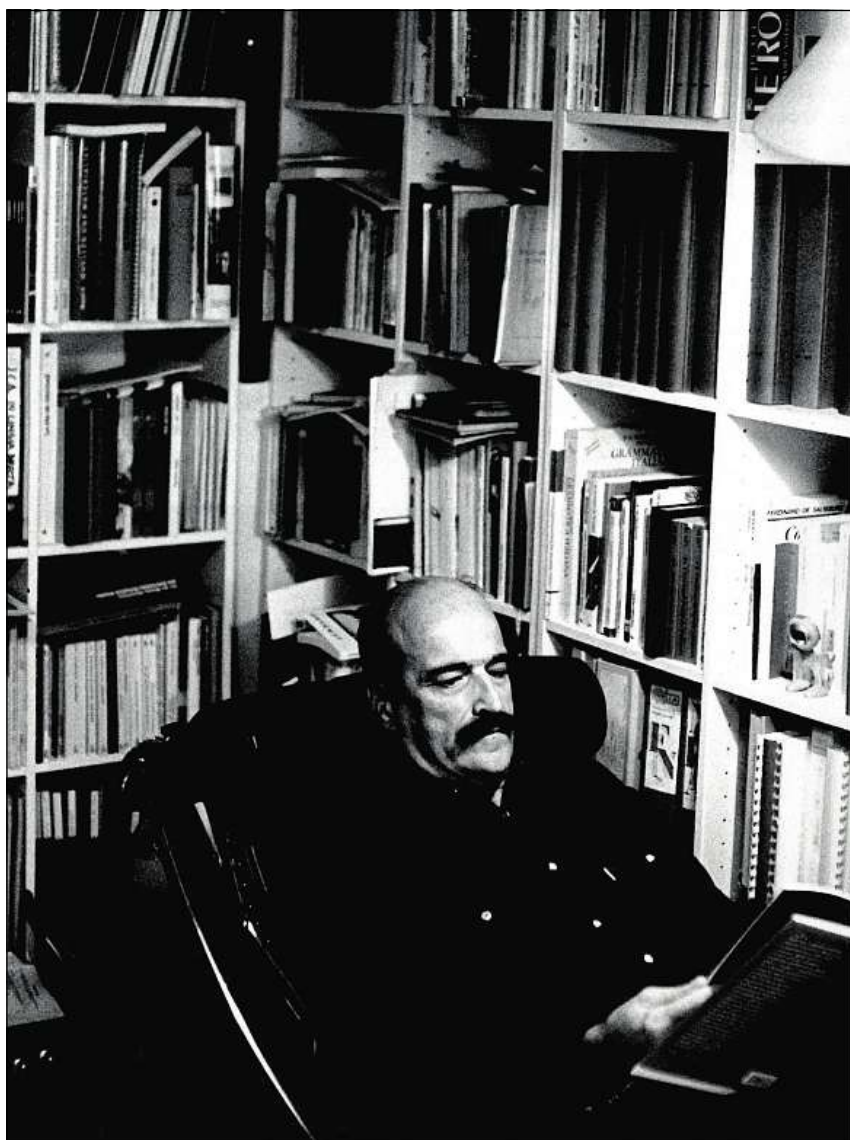
Ils davos decennis han meglierà la situaziun legala dal rumantsch en il chantun e sin s-chalin federal. «Dapi 1996 è l'lingua uffiziala da la confederaziun en las relaziuns cun persunas da lingua rumantscha» (Arquint, p. 224). Quai han ins cuntanschi grazia a l'engaschi da la Lia Rumantscha (LR) e da personalitads sco cuss. naz. Martin Bindi, ma er a l'existenza dal rumantsch grischun (rg). L'art. 6.3 da la Lescha federala da linguas (LLing, 5 d'october 2007) di: «Las persunas da lingua rumantscha pon sa drizzar a las autoritads federalas en lur idiom u en rumantsch grischun. Quellas respundan en rumantsch grischun.» Jachen Curdin Arquint menziuna temas pli actuals, per exempel il «Plädoyer für eine gelebte Mehrsprachigkeit» [v. La Quotidiana dals 11 da november 2014, p. 7] nua che [l'antier deputà] Romedi Arquint (Chappella) «postulescha da revalidar il dretg fundamental da la libertad da linguatg visavi quel da la territorialitad» (Arquint, p. 216). Il num d'Arquint è fitg derasà en l'Engiadina Bassa. La «galera» che Jachen Curdin A. deditgescha a Romedi A. cumpiglia duas paginas detagliadas nua ch'el menziuna t. a. che l'antier deputà è stà parsura da la LR. Ma quest ha presidià era l'Uniuin federalistica da cuminanzas etnicas europeicas (Flensburg, Schleswig-Holstein), e quai onns a la lunga. Oz fa'l part dal cussegli da la Fundaziun Convivenza (3); lezza, ensem cun l'Eurac (4), arranscha ina dieta a Zuoz e Scuol dals 23 als 25 d'october da 2015. L'occurrèza è intitulada: «Dar ina vusch als pievels pitschens senza stadi.» Ella duai cumpigliar referats dal giurist Daniel Thürer (Universitad da Turitg) e da Romedi Arquint, lura duas gruppas da lavur davart furmas, pussaivladads e cunfins da l'autonomia. Il program, en sia furma actuala, para plitost abstract; speranza vegn el enritg cun analisis da cas concretis. Ins po spetgar cun quel sentiment che las magistras primaras da Samedan han numnà «buonder cun cornas». Constatar pon ins gia che la dieta duai sa splegar paucas emnas suenter ils 27 da settember, data da las elezziun al parlament da la Catalunya (var 7,5 milliuns olmas), en connex cun la questiuin d'in'indipendenza en il rom da l'Uniuin europeica.

1. Mario Pult (Lia Rumantscha, ed.), Tista Murk. Cuira (Samedia, Terra Grischuna, ISBN 978-3-7298-1192-8) 2015.

2. Julieta Schildknecht e Jachen Curdin Arquint, Engiadina und Val Müstair. Eine Galerie mit 81 Porträts. Turitg (Scheidegger & Spiess, ISBN 978-3-85881-460-9) 2015. Il cudesch vegn preschentà al public venderdi, 10 da fanadur, 18.30, en il local cultural dal Bogn Engiadina Scuol.

3. Adressa: Europa Institut an der Universität Zürich, Hirschengraben 56 (office@convivenza.ch)

4. Institut per il dretg da minoritads da l'Academia europeica da Bulsau. Adressa: Viale Druso 1, I-39100 Bulsau.

Il romanist e scriptur Dumenic Andry è ina da las persunas purtretadas.